

Lär känna trädgårdarna - lärarhandledning

Att tänka på inför ett besök bland trädgårdarna

Odlingarna och växterna ingår i museets ansvarsområden och det är meningen att de ska illustrera hur det kan ha sett ut runt gårdarna vid olika tider. Var därför aktsam om växterna och plocka och skörda ingenting, från vissa växter samlar vi till exempel frö. Men dofta och känn efter! Flera av museets växter ingår i Vallby friluftsmuseums levande samlingar av växter.

Bruksherrgården

Herrgården visar slutet av 1700-talet då barockens ideal råder. Trädgårdarna var då strikt symmetriska och från dem drogs olika siktlinjer ut i landskapet. Till herrgården leder en allé. Alléer var ett sätt att demonstrera sin makt på, de ledde fram till något viktigt och de skapade också siktlinjer ut i landskapet. Allén består av Hesselbyholmslindor. Lindornas ursprung är från korgar av lind som fraktade ostindiskt porslän på 1700-talet från Holland till Hesselbyholm i Södermanland. Efter uppackningen kastades korgarna på sopbacken där de slog rot. Plantorna togs tillvara och uppförökades i plantskolan på Hesselbyholm. Fiholm i Västmanland fick plantor därifrån och lät uppföröka dem. Fiholm skänkte 18 stycken Hesselbyholmslindor till museet och de planterades här i allén 1926.

Prästgården

Prästgården visar en tid i början av 1800-talet.

Prästerna var ofta duktiga odlare och de som spred odlingskunskapen, och växter, ut till folket. Vid prästgården finns det en mindre kryddgård på framsidan och en plantskola på baksidan där prästen förökar växter, bland annat fruktträd och Hesselbyholmslindor.

Bondgården

Gården visar en bondgård vid mitten av 1800-talet.

Mitt på gårdstunet står det ett **vårdträd**. På museets bondgård är det en ek. Vårdträdet planterades oftast mitt på gården nära huset eller vid infarten/ingången och det ansågs ha kraft att skydda hus och gård. Man var väldigt rädd om trädet så att det inte skulle komma till skada, för i det bodde vättar och skyddsandar som skyddade gården. Det fanns också en tro att gårdens folk efter döden flyttade upp i trädets krona och därifrån studerades de efterföljande generationerna. Skadades vårdträdet så var man rädd för att något ont skulle drabba gården.

Runt grunden och en bit upp på ytterväggen på mangårdsbyggnaden lades det upp så kallade **mullbänkar**. Det kunde vara jord och/eller gödsel som lades alldeles intill väggen för att värma och minska golvdraget inne i huset. I dessa mullbänkar kunde olika växter planteras, som medicinalväxter, kryddor eller växter som var bra på att skydda mot allt ont. Det var också en varm och välgödslad plats där det var bra att driva upp småplantor av till exempel kål och tobak.

Bondgårdens **kålgård** eller trädgårdstappa ligger utanför gården vid den östra gaveln på boningshuset. Kålgård kallades förr i tiden den del av gården där köksväxterna eller grönsakerna odlades. Kål var tidigt en viktig gröda och fick ge namn åt täppan även om den innehöll mycket annat än kål.

Bondgårdens **humlegård** ligger i backen bakom gården intill sädesboden. Humle har genom tiderna varit en mycket viktig gröda, så viktig att man allt sedan medeltiden stiftat lagar om dess odling i Sverige. Den första lagen var Upplandslagen 1293. År 1734 skulle alla hemman ha 200 stänger. Lagarna togs inte bort förrän 1860. Då hade de bayerska ångbryggerierna kommit och de krävde stora, enhetliga partier av humle som inte fanns att få tag på i Sverige. Öl dracks i mycket stora mängder, även barnen drack öl. Hos humlen sitter hon- och hanblommor på skilda plantor. Det är honblommorna, som är formade som kottar, som är det användbara och används vid ölbryggningen. I körtlar på "kotten" bildas det lupulin, ett gult "mjöl". Ta i en honblomma, "kotte" och skaka lite på den och se om du får lite gult pulver i handen. Detta gula mjöl är humlens viktigaste beståndsdel och det som används i bryggningen för smak och hållbarhet.

Soldattorpet

Soldattorpet visar slutet av 1800-talet.

Den inhägnade tomten runt soldattorpet innehåller fruktträd, bärbuskar och prydnadsväxter. Från mitten av 1800-talet blev det vanligt att fruktträden flyttade in i trädgården. Förut hade träden ofta stått ute i ängen eller liknande. De fruktträd som står vid torpet är västmanländska äppelsorter som Frösåker, Druväpple och Råby Rubin. För att få en bestämd äppelsort är man tvungen att föröka dem vegetativt, det vill säga med hjälp av årsskott från den aktuella sorten. Tas frön, eller kärnor, från frukten kan man få vad som helst eftersom de inte är sortäktade. Bärbuskar som vinbär och krusbär hade funnits sedan länge men användningen och odlingen blev större från mitten av 1800-talet när sockret blev billigare.

Vid soldattorpet växer gräset "vilt" i trädgården. 1890 hade torparen ingen gräsklippare utan gräset slogs med lie till foder åt djuren eller så kunde djuren släppas på bete. Där man gick bildades det stigar i det höga gräset.

Stadskvarteret

Stadskvarteret består av torget, borgarträdgården och bakgården och speglar tiden vid sekelskiftet 1900. Det är en tid som kännetecknas av industrialisering, urbanisering och modern stadsplanering. Städerna skulle bli hälsosammare med parker och grönområden, samtidigt som det skulle vara representativt. Mycket av inspirationen kom från Tyskland och stilen som blev vanlig kallades därför "den tyska stilen". Den bestod av slingrande gångar och rabatter i mjuka, symmetriska former. Växtematerialet var rikt varierat med mycket sommarblommor och stora exotiska solitärer som olika sorters palmer och dracenor. Tapetrabatter blev vanliga, där växterna bildade mönster likt dåtidens tapeter. Växterna fick gärna variera starkt i blom- och bladfärg och i växtsätt. Rundeln på torget är en tapetrabatt, liksom den inne i borgarträdgården. I borgarträdgården finns de slingrande gångarna, syrenbersån, trädgårdsmöblerna och de vanliga trädgårdsdetaljerna från den tiden som spegelklot, blomsterkäppar och trädgårdssnäckor. För de välbeställda var trädgården en plats för att umgås och vila. På bakgården däremot finns inte någon anlagd trädgård, där står redskap och tvättunnor ute som visar att gården är en plats för arbete.

Byskolan

1910 års byskola och skolträdgård.

Redan i folkskolestadgan från 1842 talas det om trädgårdsundervisning men skolträdgårdarna fick fart genom en kunglig förordning 1862. Det var flera anledningar till att man ansåg det vara viktigt med trädgårdskunskap. Att sprida kunskap om odling och växter ökade självförsörjningen och förbättrade kostvanorna. Barnen som lärde sig odlingskunskap skulle lättare kunna gå hem och få de vuxna att ta efter. Här i skolträdgården finns köksväxter som

återfinns på skolplanschererna inne i skolsalen. Sorterna är främst äldre sorter från slutet av 1800-talet och början av 1900-talet. Vid den tiden var mångfalden av sorter mycket stor.

Kolonistugan

1950-talets kolonistuga.

Det första koloniområdet i Sverige anlades 1895 och Sveriges första förbund bildades 1921. Tanken med kolonirörelsen var att förbättra levnadsvillkoren för stadsbefolkningen, dels genom att de odlade sin egen mat och dels med ett uppfostrande syfte som skulle vara en motkraft mot det dåliga inflytande som staden hade. Genom arbetet på kolonilotten fick man frisk luft, rekreation, förebyggande hälsovård, minskade risken för att sysslösa män gick på krogen istället och det var också en plats där människor kunde träffas. I början användes kolonilotten enbart för nyttoodling. Med tiden blev det vanligare med prydnadsväxter och uteplatser. På 1950-talet var det vanligt att kolonilotten var uppdelad i en nytto- och en prydnadsdel. Från början fanns tanken att det var de som hade det sämst ställt som skulle odla på lotterna men det blev inte alltid så eftersom de inte ens kunde undvara de pengar som behövdes till hyra och fröinköp. Runt 1945 fanns det kolonier i de flesta svenska städer och större samhällen.

I Västerås började tankarna på koloniträdgårdar att diskuteras år 1905. År 1909 kom de första odlingslotterna och 1918 bildades Västerås Koloniträdgårdsförening och mark arrenderades vid Biskopsängarna. I Västerås riktade sig kolonirörelsen till arbetarfamiljer. Det var potatis och bönor som odlades mest i början.

Kolonistugan på Vallby friluftsmuseum visar hur en sådan såg ut på 1950-talet. I trädgården var det en tid då man gödslade med blåkorn och besprutade växterna med giftiga ämnen som DDT, formalin, nikotin och arsenik. Idag är dessa medel förbjudna och vi skakar på huvudet åt hur dumma de var då, men man måste se det ur den tidens synvinkel. Detta var mycket effektiva ämnen och det fanns en framtidstro på allt det nya som kom efter andra världskriget, däribland kemiska bekämpningsmedel och oorganiska gödselmedel.

Från 1950-talet gjorde gräsmattan sitt intåg i alla former av trädgårdar, det kom nya grässorter och gräsklippare blev vanliga. Gräsmattan visade att koloniträdgården var på väg från ren nyttotradgård till en plats mer för rekreation och vila.